

Микола ЛАЗАРОВИЧ

*доктор політичних наук, професор,
Тернопільський національний економічний університет,
м. Тернопіль*

МЕШКАНЦІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ДОПОМОГИ ПІДРАДЯНСЬКИМ УКРАЇНЦЯМ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Найтрагічнішою сторінкою історії України та й уселюдської історії взагалі був Голодомор 1932–1933 рр. Його головна причина – цілеспрямована злочинна політика керівництва СРСР, яке таким чином боролось передусім проти українського національного відродження. Комуністична система, утверджуючи свою владу на 1/6 земної кулі, прагнула довершити чорну справу російських імператорів щодо ліквідації українства як окремого європейського етносу.

Для населення Західної України не були таємницею як справжні причини Голодомору, так і його трагічні наслідки. Про це свідчать численні документи та публікації в пресі. «Не спричинили голод ні повінь, ані посуха, ні інші нещастя, – а тільки божевільні експерименти сьогоднішніх керманичів червоної влади» [1, с. 176], – йшлося в одному з джерел.

Важливим у цьому контексті є дослідження заходів мешканців Західної України щодо допомоги підрадянським українцям під час Голодомору 1932–1933 рр., які були певною формою українського економічного націоналізму. Окреслена проблема не повною мірою відображена у вітчизняній і зарубіжній історіографії, відтак стане об'єктом цієї статті.

Серед досліджень обраної тематики слід відзначити праці Я. Комарницького [19], М. Кугутяка [17], Р. Кушнежа [12], М. Лазаровича [1; 20], М. Литвина [10], В. Маняка [9], О. Масана [7], Я. Папуги [5], В. Чоповського [3] та

ін. Джерельна база статті – опубліковані документи [6; 8; 13–15] та матеріали преси 1930-х рр. [2; 11; 18].

Населення Західної України надзвичайно болісно сприйняло трагедію Голодомору й прагнуло організувати ефективну допомогу підрадянським братам. Місцева українська преса повсякденно висвітлювала це загальнонаціональне горе. Наприклад, найпопулярніша в Галичині газета «Діло» постійно вела на своїх шпальтах рубрики «Голод в Україні», «Рятуйте Україну!», «Статистика голодної смерті», «Чужинець про становище в Україні», «Страшне лихоліття населення в Україні», в яких друкували матеріали, присвячені Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Велику увагу цій проблемі приділяли також такі галицькі газети, як «Новий час», «Народня справа», «Нова зоря», «Свобода», «Українська громада», «Мета» та ін. Мовчала лише прокомуністична преса.

Важливим джерелом інформації про страхітливі події в наддніпрянських селах стало й те, що вже від зими 1932–1933 років на західноукраїнських землях почали з'являтися селяни – втікачі з радянського боку. Їх не зупиняли ні укріплений кордон, ні польські власті прикордонних воєводств, які робили все, аби зупинити потік біженців [2]. Якщо в 1931 році кордон перейшло 324 родини, то у 1932 році тільки за січень-березень – уже 359 родин [3, с. 7; 8; 9]. За словами втікачів, причиною переходу була «страшна нужда» в Україні.

«На весну 1933 року, – ідеться у спогадах Т. Даниліва, що проживав у м. Бучач, – майже ціле одне надзбручанське село перейшло р. Збруч, втікаючи перед голодовою смертю, і перейшло на територію Західної України. Мужчини, жінки, діти – голі, босі, простоволосі. Частина їх залишено в Чортківському пов., а решту, душ так з 70, які прийшли до Бучацького пов., розміщено по селах повіту, і з поміччю місцевого населення вони поволі загосподарувались» [4].

Тоді само лише в Борщівському пов. впродовж декількох днів опинилося 27 втікачів. Подібна ситуація склалася й в інших надзбручанських повітах:

Копичинецькому, Скалатському, Збаразькому [2]. Коли у 1939 році більшовицькі війська перейшли Збруч і зайняли Західну Україну, всіх тих людей представники радянської влади вишукували й арештовували.

Проте не всі громадяни Польщі могли легально виїхати з СРСР, оскільки з 1931 року більшість іноземців, що постійно проживали там, було оголошено радянськими громадянами. Разом із тим, прагнучи заробити на людському горі, Москва наприкінці 1932 року вустами «Інтуриста» оголосила, що радянські громадяни можуть виїхати до родичів за кордон, якщо останні заплатять за це. До лютого 1933 року в такий спосіб лише 58 осіб залишили СРСР. У кращому становищі опинилися радянські громадяни, які працювали робітниками. За них платили суму вдвічі меншу, ніж за представників інтелігенції: 250 і 500 дол. США відповідно [5]. Тоді це були значні кошти.

Нерідко, навіть маючи близьких за кордоном, багато людей, які проживали в охоплених голодом районах, не змогли виїхати з СРСР. Існували значні перешкоди як з боку радянської, так і польської влади. Наприклад, одна жінка зазначала неможливість повернення до Польщі, тому що вона є дружиною звинуваченого в політичних злочинах. Польська влада теж намагалася, використовуючи будь-який формальний привід, не допустити в'їзду до країни колишніх громадян своєї держави [5]. Очевидно, це робилося для запобігання проникнення на територію держави комуністичних ідей. Але чи залишилися вони ще в когось із тих, хто мріяв якнайшвидше покинути комуністичну резервацію?!

Чимало втікачів із УСРР намагалися перебратися через радянсько-румунський кордон на Буковину, яка тоді перебувала у складі Румунії. «Не встиг замерзнути Дністер, – йшлося у повідомленні Українського громадсько-допомогового комітету (УГДК) у Румунії від 15 лютого 1933 року, – як полилася нова хвиля біженців з України. За перші кілька днів прибуло більше сотні втікачів. Морозу вони чекали, як свого порятунку. Почали тікати вже тоді, коли

ще лід був тонкий. Чимало провалилося і потопилося. Тонучи в холодну зимову й темну ніч, люди боялися кричати, щоби не накликати біди на тих, які повернулися назад, сподіваючись врятуватися. Декому дійсно пощастило добратися до румунського берега. А коли лід став міцнішим, почали йти десятками. Всі вони обірвані, майже голі, виснажені, голодні...» [6].

Загалом українська інтелігенція Буковини пильно стежила за подіями, які відбувалися у підрадянській Україні. Чернівецькі газети постійно повідомляли про становище за Дністром, і тому звістки про масовий голод у «Радянщині» на початку 30-х років не були несподіванкою для більшості українців Буковини, тим паче, що буковинські спостерігачі заговорили про нього вже навесні 1932 року. На середину того самого року в Румунії набралось вже понад 5 тис. утікачів [7]. Взимку до них долучилися ще 1055 осіб [5].

Тим часом виснажених людей, що вирвалися із СРСР, чекали нові випробування – як на території Румунії, так і Польщі. На початку 1930-х років ці держави мали непогані відносини з Москвою й не хотіли їх погіршувати через українців. Тому часто втікачів відправляли назад. Більше таких випадків траплялося в Румунії, тому що біженців там було багато і це викликало труднощі з їх утриманням. З протестом проти цього 14 квітня 1932 року виступив УГДКу Румунії. Протест підтримав і озвучив у парламенті сенатор від Буковини, член Української національної партії(УНП) Д. Маєр-Михальський, який 19 квітня звернувся із запитом до уряду і персонально до міністра внутрішніх справ Румунії, вимагаючи негайно припинити депортацію біженців. Він запропонував урядові звернутися до Ліги Націй з проханням надати фінансову допомогу для «збігців» з Радянського Союзу [7]. Та, незважаючи на протести, до червня 1933 року близько тисячі втікачів депортували до СРСР [2].

Несприятлива ситуація склалася і для біженців, які опинилися в Польщі. Про їхнє становище у сеймі першим розповів український посол С. Баран. Насамперед він зазначив, що ці люди виглядають як «живі кістки, бо голод там

страшний» [5]. Перед цими втікачами виникли такі ж проблеми, як і перед румунськими біженцями: потреба отримати матеріальну підтримку, насамперед продовольчу, а також загроза повернення до СРСР. Щоб не допустити цього, С. Баран у травні 1933 року зустрівся з тернопільським воєводою, який пообіцяв не відправляти тих людей, що вже перейшли польсько-радянський кордон [5]. Однак коли втеч значно побільшало, влада Польщі також закрила кордон, оскільки була не готова прийняти таку кількість знедолених.

Значну допомогу біженцям надавало товариство «Просвіта». Його члени, відповідальні за цю справу, підшуковували прибулим притулок, діставали хоч якісь кошти, допомагали знайти роботу. Про біженців час від часу сповіщала західноукраїнська преса.

Отримуючи чимраз жахливіші відомості про штучний Голодомор в УСРР, населення Західної України прагнуло хоч трохи зарадити страшному лихові. Все більшого поширення набувало збирання коштів для допомоги голодуючим. Започаткували цей рух священики панахидами за упокій жертв Голодомору і в кожній проповіді закликами до пастви робити пожертви для рятунку братів за Збручем. Активно взялися до цього праведного труду численні громадські та політичні структури, передовсім Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), «Просвіта», Організація українських націоналістів (ОУН), «Союз українок», «Рідна школа», українська кооперація та інші організації.

Не стояла осторонь святої справи Тернопільщина. «Однієї неділі, весною 1933 р., – згадує С. Процик, яка під час Голодомору проживала у с. Нагірянкa на Чортківщині, – священик у церкві на проповіді розповів про страшний голод у Східній Україні та звернувся з проханням допомогти хто чим може нашим голодуючим братам і сестрам з-за Збруча перетривати лихоліття голоду...».

Проповідь сильно подіяла на людей. Цього ж таки тижня відбулися збори в читальні «Просвіта», на яких вибрали комітет і опрацювали план збору дарів

для голодуючих. Ціле літо й осінь 1933 року кожної суботи селяни по черзі їздили своїми возами по селу та збирали дари. Люди давали що хто міг: зерно, муку, картоплю, кукурудзу, сало, яйця, кури, качки. Все зібране звозили до читальні, а відтак відвозили до Підволочиська й здавали в прикордонний пункт для переправлення за Збруч голодуючим» [8, с. 153].

Активну діяльність щодо допомоги стражденній Україні розвинула й письменниця І. Блажкевич. Зокрема у селі Драгоманівка, нині Козівського району, після її запальної промови селяни відразу ж погодились дати хто по одному, хто по два центнери зерна. А один із присутніх пообіцяв відвезти зібране зерно до кордону на Збручі, щоб особисто віддати його голодуючим [9, с. 574].

Взимку 1933 року Центроспілка – українська торговельно-кредитна організація Галичини, що містилася у Львові, провела широку агітацію серед галицьких українців, щоб допомогти хлібом братам із підрадянської України і врятувати їх від голодної смерті. Цим зайнялись повітові спілки кооперативів. Кожен господар-хлібороб – член кооперативу підписував декларацію, що, відповідно до своєї спроможності, дасть для голодуючих певну кількість зерна. Одні підписувались на 1 ц, інші – на 2–3 [9, с. 574–575]. Вони були готові здати це зерно на першу ж вимогу.

Також, за даними проф. М. Литвина, в архівах зберігають документи, що засвідчують чималі збірки грошей практично у всіх галицьких містах і селах [10].

Активним був збір коштів для допомоги голодуючим українцям УСРР у Чернівцях. Координаторами цієї допомогової акції стали товариство «Жіноча громада на Буковині», очолюване О. Гузар, та депутат румунського парламенту В.С. Залозецький. Саме він очолив Громадський допомоговий комітет, який, об'єднавши людей різних політичних напрямків, солідарно співпрацював із аналогічними комітетами у Львові та Бухаресті. У цій акції також взяла участь

українська інтелігенція Трансільванії й Бессарабії. Зібрані кошти, одяг, харчі передавали у Кишинів, поблизу якого містилися табори для біженців [7; 11].

Як особисту трагедію сприйняли Голодомор в УСРР волиняни. Зокрема, 17 жовтня 1933 року у Луцьку в приміщенні товариства «Рідна хата» відбулося організаційне засідання Волинського громадського комітету допомоги голодуючим в Україні. Його очолив сенатор М. Маслов. Комітет мав 5 повітових відділень – у Луцьку, Ковелі, Сарнах, Любомлі та Володимирі-Волинському [12]. Він закликав мешканців краю надати допомогу голодуючим у підрадянській Україні. «Про це передавайте з хати до хати. Хай у день збірок, що їх встановить президія комітету на Волині, не буде байдужих! Усі організовано поспішимо з допомогою нашим братам на Великій Україні» [3, с. 10], – ішлося у відозві Комітету. Кошти збирали шляхом організації благодійних концертів або вистав, речових безпрограшних лотерей, збором грошей на вулицях тощо.

Загалом, під час підрахунку з'ясувалося, що одні лише галицькі селяни спроможні дати для голодуючих Великої України 1 млн. ц зерна. Та марними виявилися прагнення західних українців допомогти зазбручанським братам, оскільки Москва вустами свого консула у Львові заявила, що «категорично відмовляється від цієї допомоги і не прийме її» [9, с. 574–575]. Не допомогло вирішити цю справу й звернення українських активістів до Ліги Націй від 25 вересня 1933 р., в якому містилося прохання допомогти транспортувати зібране збіжжя та іншу поживу в Радянську Україну та роздати їх під міжнародним контролем [13] (у подальшому зібрану допомогу в основному надавали тим українцям, котрим вдавалося втекти з СРСР).

Відмова приймати допомогу викликала цілу хвилю маніфестацій протесту перед радянським консульством. Та глухими лишилися його мури до людських страждань, адже прийняти допомогу – означало визнати факт голоду.

Протестний рух проти комуністичного режиму набув у Західній Україні такого розмаху, що незабаром назріла потреба узгодження дій різноманітних

груп. 25 липня 1933 року з ініціативи Української парламентської репрезентації у Львові утворено Український громадський комітет рятунку України (невдовзі подібні Комітети постали в повітах, а також у тих країнах світу, де проживали українці). У прагненні допомогти врятуватися Наддніпрянщині Комітет об'єднав кілька десятків культурно-освітніх, економічних, наукових, політичних та інших установ і організацій краю. Метою діяльності нова організація вбачала в тому, щоб «не тільки протестувати проти всіх комуністичних насильств, але й заворушити сумлінням цілого людства, поставити на ноги весь світ», аби він прийшов на допомогу українському народові [14]. Головою Комітету обрали відомого громадсько-політичного діяча, очільника УНДО й Української парламентської репрезентації у польському сеймі Д. Левицького.

Український громадський комітет рятунку України став центральним органом для координації всіх політичних акцій, пов'язаних із голодом в Україні. Практичною ж стороною його діяльності займався Діловий комітет під керівництвом В. Мудрого – головного редактора г. «Діло», заступника голови крайового товариства «Просвіта» і заступника голови УНДО. До керівництва Комітету ввійшли також такі відомі громадські діячі, як І. Ѓижа, В. Дорошенко, З. Пеленський, М. Рудницька та ін.

Діловий комітет видав низку обіжників і повідомлень з інструкціями, як утворювати повітові громадські комітети; проводити акцію протесту; збирати й відправляти до Комітету листи з підрадянської України; проводити збір грошей, збіжжя, одягу; збирати літературу про голод та матеріали про діяльність комітетів. Згідно з інструкціями Ділового комітету і під його керівництвом в Галичині виникла мережа повітових і місцевих комітетів допомоги Україні. Вони збирали гроші, одяг, їжу, що дарували сотні тисяч людей.

У перший же день Український громадський комітет рятунку України ухвалив спеціальну відозву до українського народу – «Биймо у великий дзвін на тривогу!», яку підписали керівники 35 українських організацій і товариств.

«Український Народе! Де б Ти не жив поза межами Великої України... – зазначалось у відозві, – Ти мусиш зробити все, щоби рятувати загрожене існування 35-ти мільйонів братів...» [14].

Для того, щоб мати документальні дані про справжнє становище в УСРР, Комітет звернувся до українського населення з проханням збирати і надсилати «листи з Великої України з описами про тяжке положення тамошнього населення, про голод, тощо». «Ці листи потрібні Комітетові, – йшлося в комунікаті від 7 вересня 1933 року, – в його заходах у справі голоду в Україні перед міжнародними гуманітарними організаціями... Одночасно повітові місцеві комітети, як теж поодинокі громадяни, в місцевостях, де є свіжі збігці з Великої України, повинні постаратися, щоби ті збігці, коли вони зовсім грамотні, самі давали письменні описи сучасного положення на Великій Україні, а від неграмотних списувати їх дослівні зізнання і надсилати до Львівського Комітету. Ці описи і зізнання мусять бути завірені щонайменше двома свідками»[15].

Наймасовішою акцією, яку організував Український громадський комітет рятунку України, став День національної жалоби й протесту, проведений 29 жовтня 1933 року у містах і селах Західної України, а також у багатьох країнах, де проживали українці. До цієї дати В. Мудрий видав спеціальну брошуру «Лихоліття України», в якій висвітлив національну і господарську політику Москви, що привела Україну до катастрофи [16, с. 3–5]. Брошуру розіслали по всіх повітових комітетах як посібник для тих, хто виголошуватиме у День національної скорботи реферати про більшовицьку руйнівну політику проти українського народу.

Того скорботного дня відбулися масові зібрання і віча, на яких обговорювали становище українців у СРСР, ухвалювали резолюції з протестом проти більшовицького насильства, збирали добровільні пожертви (західним українцям пропонувалося постити того дня, а заощаджений гріш жертвувати у фонд допомоги голодуючим). У церквах «битком набитих народом» відбулися

жалобні Богослужіння і панахиди за померлих від Голодомору, які благословили митрополити: греко-католицький – А. Шептицький і православний – Діонізій. Українські послы до польського сейму взяли участь у сотнях народних віч краю, де збиралися кошти на допомогу голодуючим, ухвалювалися резолюції протесту.

«Як глибоко відчув наш нарід те, що діється на Наддніпрянщині, – йшлося в газеті «Діло» від 21 листопада 1933 року, – найкраще ілюструє село Августівка Бережанського повіту, в якому люди самочинно зібрали 614 підписів під протестом та зложили, незважаючи на теперішню нужду нашого села, квоту 80 зол. для голодуючих» [18]. Такі самі заходи відбувалися в інших місцевостях краю.

На жаль, не кращим чином проявили себе в той час польські власті, які в зв'язку з підписанням у липні 1932 року радянсько-польського договору всіляко обмежували, а часто й забороняли відзначення Дня національної жалоби й протесту. В ряді сіл польська поліція заборонила священикам зачитати пастирські листи з приводу Голодомору на Наддніпрянщині [17]. Про Голодомор в Україні нічого не писала й польська преса. Тільки 23 жовтня 1933 року «Kurjer Warszawski» зробив першу спробу розповісти про ці події [19]. Та ніякі репресії не могли спинити могутній рух протесту західноукраїнського населення проти більшовицької політики народобивства.

Подібною до дій польської влади була поведінка урядовців Румунії, де розгорівся народний рух, викликаний бажанням допомогти голодуючим братам з Великої України. Ініціатором проведення масових акцій протесту, спрямованих проти злочинної політики Москви, виступила УНП. Зокрема, 30 липня в українській греко-католицькій церкві в Чернівцях відбувся жалобний молебен за порятунок вимираючого українського народу. Того ж дня відбувся мітинг протесту в місті Берегомет, учасники якого гостро засудили

більшовицьку політику Голодомору. Згодом скорботні молебні зі збором коштів для допомоги голодуючим пройшли в ряді сіл Буковини.

28 серпня 1933 року у Чернівцях мало відбутися Всебуковинське протестаційне віче, організатори якого планували зібрати до 50 тис. осіб. Однак це налякало префекта Чернівецького повіту, який в останній момент заборонив проведення заходу. Всі в'їзди до міста заблокували озброєні жандармерія і поліція, які завертали назад прямуючі до Чернівців юрби селян. Єдине, чого вдалося домогтися ініціаторам, – це дозволу помолитися у церкві[7]. Пізніший протест українців, висловлений міністру внутрішніх справ Румунії, стосовно заборони протестаційного віча та богослужіння вже мало що вирішував.

Важливою справою Українського громадського комітету рятунку України була відправка за Збруч приватних посилок з продуктами. Це тривало досить довго, поки радянські власті не знайшли способу перекрити останній канал порятунку. Москві була потрібна не продовольча підтримка, а фінансова. Тому від початку 1932 року ставлення керівництва СРСР до посилок з продуктами змінилося. Громадяни УСРР, які отримали продовольчу допомогу, змушені були за неї додатково платити. Навесні 1932 року В.Тимчук, що проживав у Радянському Союзі, написав такого листа до брата в Польщу: «Нещодавно я просив вас вислати мені пакуночок. Тепер не висилайте, хіба сало, смалець або масло. Микола прислав мені 5 кіло булочок, і я заплатив тут за них 23 доляри мито» [1, с. 188]. Оскільки як правило українці СРСР не мали валюти, щоб оплатити за продукти, то від початку 1932 року посилки все частіше поверталися до Польщі.

Ще одним легальним каналом допомоги потерпілим стали «торгзіни» (торгівля з іноземцями) – мережа державної торгівлі в СРСР, де за коштовні речі чи валюту можна було купити найнеобхідніші продукти харчування. Ці установи за валюту, заплачену в Польщі, надавали у відповідних магазинах СРСР товари. Ціни на продукти там були набагато вищими, ніж у Польщі. Таким чином

комуністичне керівництво спекулювало на людській біді. Курс обміну валюти забезпечував високі прибутки радянським установам. Адже в СРСР 1 дол. США обмінювали на 2 крб., а неофіційно за 1 дол. давали 5 крб. Оскільки зв'язок з родичами в підрадянській Україні був ускладнений, українці Польщі змушені були погодитися на такий курс обміну, якщо хотіли допомогти близьким. Тим більше, що дуже часто фінансова підтримка родичів була єдиним засобом порятунку для українців СРСР. Не раз у листах, опублікованих у львівських газетах, зазначалося, що без такої підтримки люди, які проживали в районах, охоплених голодом, не змогли б вижити. Про відчай людей, котрі голодували, свідчить лист, у якому жінка писала: «Яка страшна іронія долі: ви висилаєте нам 10 дол. – і смерть відходить від нас. І так безконечно продовжується наше страждання, наша нічим не заслужена мука і кара. Лучше би було, аби Ваша посылка була прийшла яких 10 день пізніше. Раз було би усе скінчилося» [5].

Щоб допомогти голодуючим братам, західні українці намагалися використовувати й інші можливості. Зокрема вони пускали плоти з харчами Збручем і Бугом. Польські прикордонники, знаючи про Голодомор, дивилися на це крізь пальці. Проте на протилежному березі радянські прикордонники стріляли в тих українців, які намагалися підхопити плоти з харчами [20, с. 43]. Більш того, як зазначав проф. Дж. Мейс, його надзвичайно вразив такий епізод: «На річці Збруч, що була старим радянсько-польським кордоном, знемагаючих від голоду селян виводили вночі і примушували витанцьовувати, щоб показати їхнім родичам на іншому березі, наскільки добрим було життя в Радянській Україні» [22].

Отже, Голодомор 1932–1933 рр., штучно організований керівництвом СРСР у Наддніпрянській Україні та на Кубані, де проживали українці, став неймовірною трагедією для всього українського народу. Він не лише призвів до фізичного винищення мільйонів, а й понівечив долі багатьох українців.

Посильну допомогу голодуючим намагалося надавати українське населення Галичини, Волині та Буковини, котрі належали до складу Польщі та Румунії.

Серед основних заходів, якими мешканці Західної України прагнули зменшити страждання підрадянських українців, були такі: створення структур для організації допомоги голодуючим, збирання для них коштів та продовольства, відправка в УСРР приватних продуктових посилок та валюти, плотів із харчами Збручем і Бугом; надання продовольчої, матеріальної та фінансової підтримки втікачам із СРСР, їх розміщення на новому місці, допомога в пошуках роботи; апелювання до влади Польщі й Румунії з вимогою припинити депортацію українських біженців та не закривати для них кордон; документування злочинів радянського режиму, поширення інформації про трагедію наддніпрянських українців на західноукраїнських землях та за кордоном, звернення до Ліги Націй та міжнародних гуманітарних інституцій; організація протестного руху проти комуністичного режиму в СРСР, проведення в містах і селах Західної України, а також у багатьох країнах, де проживали українці, Дня національної жалоби й протесту, жалобних Богослужінь і панахид за померлих від Голодомору тощо.

Незважаючи на те, що далеко не всі з перелічених заходів були ефективними через позицію радянського режиму, вони стали свідченням єдності українського народу, взаємодопомоги, співпереживання, певним виявом українського економічного націоналізму.

Список використаних джерел і літератури:

1. Лазарович М.І. було пекло на землі... Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2008. – 620 с.
2. Баран С. З нашої трагедії за Збручем / С. Баран // Діло. – 1933. – 21 трав.
3. Чоповський В. Прокляття на вас, комуно-московські каїни ХХ століття! / В. Чоповський // Державність. – 1993. – №2. – С. 7–11.

4. Данилів Т. Трагедія за Збручем болем відгукнулась у Галичині / Т. Данилів // Нова доба. – 1993. – 14 вер.
5. Папуга Я. Допомога жертвам Голодомору / Я. Папуга // Поступ. – 2003. – 27 серп.
6. Документи із Західної України свідчать про Голодомор 1932–1933 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.iv-fr.net/article.php?id=1060>.
7. Масан О. «На Сході Європи завелось людодіство». Голодомор 1932–1933 рр. і українці в Румунії / О. Масан // Доба. – 2003. – 6 черв.
8. 33-й: голод: народна книга-меморіал / упоряд. Л. Коваленко, В. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.
9. Маняк В. Повернути народові історію, а історії – правду / В. Маняк // 33-й: голод: народна книга-меморіал / упоряд. Л. Коваленко, В. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 570–583.
10. Литвин М. Надзбручанці – голодуючим Наддніпрянцям / М. Литвин // Вісник Надзбруччя. – 1993. – 7 вересня.
11. Жук А. Одним фронтом / А Жук // Діло. – 1933. – 29 жовт.
12. Кушнеж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти Голодомору в Україні / Р. Кушнеж // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 131–141.
13. Меморіал представників Громадського комітету рятунку України до президента Ліги Націй Л. Мовінкеля від 25 вересня 1933 р. [Електронний ресурс] // Документи із Західної України свідчать про Голодомор 1932–1933 рр. – Режим доступу: <http://www.history.iv-fr.net/article.php?id=1060>.
14. Биймо у великий дзвін на тривогу! // Діло. – 1933. – 14 серп.
15. На рятунок України. Комунікат Українського Громадського Комітету Рятунку України. Ч. 3 // Діло. – 1933. – 9 вер.
16. Мудрий В. Лихоліття України / В. Мудрий. – Львів: Видавнича спілка «Діло», 1933. – 132 с.
17. Кугутяк М. Голодомор 1933-го і Західна Україна. – [Електронний ресурс]. – Івано-Франківськ, 1994. – Режим доступу: <http://www.history.iv-fr.net/article.php?id=1059>.
18. День жалоби і протесту. Бережанщина // Діло. – 1933. – 21 листоп.
19. Комарницький Я. Допомога громадськості Західної України у боротьбі з Голодомором у 1932–1933 рр. на Наддніпрянщині. – [Електронний ресурс] /

Я. Комарницький. – Режим доступу: http://www.drohobych.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1701&Itemid=30.

20. Лазарович М. Не погасне біль Голодомору 1932–1933 / М. Лазарович, М. Николин. – Тернопіль: Новий колір, 2007. – 224 с.

Резюме: Проаналізовано основні заходи, якими мешканці Західної України прагнули зменшити страждання українців в УСРР під час штучно організованого керівництвом СРСР Голодомору 1932–1933 рр. Виснувано, що ці заходи були виявом українського економічного націоналізму.

Ключові слова: комуністичний режим, Голодомор, біженці, заходи, допомога.